

В. Б. Вовченко
*Київський економічний інститут
менеджменту*

**ДОКУМЕНТ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ
КООПЕРАЦІЇ: СПОГАДИ Й. МАЄВСЬКОГО ПРО
ПЕРЕБУВАННЯ М. ЛЕВИТСЬКОГО В ЖЕНЕВІ 1896 Р.**

Микола Васильович Левитський (1859–1936) – український літератор, публіцист, громадський і культурний діяч насамперед відомий як організатор кооперативного руху в Україні¹. “Артільний батько”, як його називали сучасники-однодумці, був визнаним ще за життя, його ідеї вплинули на світогляд таких українських письменників на просвітницьких діячів, як І. Франко, О. Пчілка, І. Карпенко-Карий (Тобілевич), В. Доманицький, С. Єфремов.

М.В. Левитський народився у с. Хмільна (тепер – Канівський район Черкаської області) у родині священика. Його духовне становлення відбувалося під впливом прогресивних на той час теорій Ф. Лассаля, М. Чернишевського, Д. Добролюбова, інших представників народницького руху в Україні. У 1879–1880 рр. він навчався на медичному факультеті Московського університету, однак був відрахований за участь у студентських заколотах. У 1885 р. закінчив юридичний факультет Харківського університету. Після цього працював секретарем повітового земства в Олександрівську (нині – Запоріжжя), займався адвокатурою, співробітничав у газеті “Елисаветградский вестник”. Отже, юнацькі роки визначили його подальшу різнобічну діяльність.

Левитський відомий як пропагандист артільного руху серед селян, який впроваджував в життя ідею спільного обробітку землі, був активним учасником створення перших в Україні (і в Східній Європі) хліборобських артілей, а також виробничих ремісницьких артілей у промислових містах. З 1894 по 1898 р. він очолював широкомасштабний рух по організації 125 сільськогосподарських артілей у Херсонській губернії, в яких гуртувалося понад 3 тис. селян, однак вони невдовзі розпалися. Артіль – це були позикові то-

вариства, які отримували позику під повну відповідальність своїх членів.

Цей практичний досвід вплинув на створення артілей в Росії, зокрема, у Смоленській губернії та Сибіру, а також Курляндії (Курземе, історична область у західній частині Латвії). З 1896 р. Левитський був головним представником від кооператорів Росії та України за кордоном: брав участь у міжнародних кооперативних з'їздах – у Парижі (1896), Кремоні (1907), Гамбурзі (1910), Стокгольмі (1927), а також у регіональних і Всесоюзних з'їздах кооперації в Радянському Союзі.

Уже наприкінці XIX ст. М.В. Левитський був добре відомий як ініціатор і організатор товариств “Потребительские артели”, а згодом став одним із засновників Товариства сприяння артілейній справі та його журналу “Артельное дело” (1906–1920). Він був членом Центральної Ради, постійним членом Ревізійної ради кооперативних центральних рад і директором відділу Державного майна в Міністерстві земельних справ УНР у 1917–1918 рр., брав участь у заснуванні Українбанку у 1917 р., Дніпросоюзу у 1917–1918 рр. М.В. Левитський помер у Києві у 1936 р.²

Неоднозначні погляди М.В. Левитського у 80–90-х роках XIX ст. були близькими до ідей ліберальних народників. Він висунув численні проекти про ремісничі, споживчі, кредитні та інші артілі, в яких апелював до уряду, нехтуючи марксистськими політекономічними теоріями. Не всі його кооперативні програми були вдалими. Так, зокрема, проекти зі створення артілей не виявилися життєздатними в конкретних економічних умовах кінця XIX – початку XX ст. Порівняно успішнішою була діяльність М.В. Левитського по організації виробничих, споживчих артілей у містах серед ремісників і майстрів. Однак важливим для дослідників є врахування історичних обставин становлення поглядів М.В. Левитського та труднощів їхнього втілення на теренах Російської імперії. Також слід зважати на певну відособленість діяльності М.В. Левитського, протидію його ідеям не лише з боку царського уряду, а й з боку тогочасних політичних течій, зокрема марксизму; марксистисти досить гостро критикували його проекти як ліберально-народницькі.

Заслуги М.В. Левитського визначилися й у тому, що він був біля витоків створення у Києві Всеукраїнського центрального кооперативного музею, який (після переїзду з Харкова) став науковою базою для вивчення історії кооперативного руху в Україні. На

протривагу бiльшостi громадсько-полiтичних дiячiв досягнення М.В. Левитського у розробцi кооперативного будiвництва в Украiнi вже високо цiнували його сучасники, в тому числi i за кордоном. Йому були присвяченi статтi у фахових виданнях, енциклопедiях³, уся кооперативна та культурно-наукова громада широко святкувала ювiлеї “артiльного батька”, зокрема, завдяки iнiцiативi Всеукраїнського центрального кооперативного музею, у 1928 р. була створена комiсiя для проведення урочистостей з нагоди 50-рiччя дiяльностi М.В. Левитського. Так, до урочистих заходiв долучилися його колеги та сподвижники, якi спiвпрацювали та спiлкувалися з М.В. Левитським у рiзні перiоди його життя⁴. Деякi записи про М.В. Левитського мемуарного характеру, надiсланi за запитом керiвництва Центрального кооперативного музею напередоднi святкування, були оголошенi у ювiлейних промовах, публiкацiях. Iншi спогади так i вiдклалися в архiвi музею.

Пропонований для публiкацiї документ був надiсланий у вереснi 1928 р. з Харкова до Києва директоровi музею Т. Токаревському молодшим колегою М.В. Левитського Йосипом Маєвським саме для пiдготовки ювiлею. Рукопис, невеличкий за змiстом, є спогадами Й. Маєвського про зустрiч з М.В. Левитським в Женевi 1896 р. Оповiдь вiдтворює початковий перiод “артiльної” дiяльностi М.В. Левитського, коли тiльки набувало розмаху заснування хлiборобських артiлей на Херсонщинi.

Документ мiстить цiкаві вiдомостi стосовно короткого перебування М.В. Левитського у Женевi восени 1896 р. Цей факт у бiографiї М.В. Левитського трапився напередоднi його поїздки до Парижа, на Другий Мiжнародний кооперативний конгрес, де вiн, будучи єдиним делегатом вiд Росiйської iмперiї, мав виступити з доповiддю про хлiборобськi артiлi. У цей перiод Женева становила своєрiдний притулок для емигрантiв рiзної полiтичної орієнтацiї, серед яких були й марксисти, й народовцi. Присутнiсть Г.В. Плеханова пiд час зустрiчi з М.В. Левитським визначила гостру i напружену полемiчну атмосферу у женевському осередку або (як її називає автор спогадiв Й. Маєвський) “колонiї”, яка на той час складалася зi студентiв, полiтичних емигрантiв та iнтелiгенцiї з рiзних рiєгонiв колишньої Росiйської iмперiї. Варто мати на увазi (зазначає Й. Маєвський), що женевська зустрiч стала вiдлунням жорстких петербурзьких дискусiй, якi траплялися на доповiдях М.В. Левитського у Вiльноеконoмiчному товариствi у Санкт-Петер-

бурзі, оскільки неомарксистам П. Струве і Тугану-Барановському здавалися чужими його ідеї порятунку економіки Російської імперії шляхом організації ремісничих артілей.

Як відомо, саме у той період, тобто у 1880-х роках, Г.В. Плеханов остаточно відійшов від народницьких позицій і захопився марксизмом, саме цим обумовлене його огульне несприйняття ідей колективних артілей М.В. Левитського. Ораторські здібності, образна афористична манера та спокійна впевненість М.В. Левитського під час викладу головних принципів і досвіду артільного будівництва контрастували з полемічним запалом “великого диспутанта” Плеханова і були неперевершеними. Проте, як зазначав Й. Маєвський, ідеї М.В. Левитського (які, до речі, Г.В. Плеханов визначив, як “туманные картины господина Левицкого”) втілювалися в суто практичні конкретні кроки: вони спонукали до створення студентської ідальні в женецькій “колонії”, що проіснувала досить тривалий час, майже до революції.

Водночас спогади розповідають про труднощі у роботі “артільного батька” у той період: незважаючи на характер пропагованих ідей артільної справи як втілення ідей колективізму і взаємодопомоги, вражає повна самотність М.В. Левитського у практичній реалізації цих проблем і відсутність конкретної підтримки інтелігенції. До речі, цю перешкоду у діяльності М.В. Левитського підкреслював він сам в автобіографічних мемуарах, а також його однодумці⁵.

Варто відмітити влучну публіцистичну манеру викладу самого автора спогадів, очевидно, тоді ще молодого соціаліста. Й. Маєвський згадував, що Микола Васильович свого часу мав настільки сильний вплив на його ідейне становлення, що він намагався приєднатися до Левитського та присвятити себе артільній і кооперативній справі. Однак труднощі з перетином кордону через політичні погляди молодого соціаліста не дали змоги здійснити цей план. Таким чином, особистий вплив М.В. Левитського на молодь не був поодиноким, подібне захоплення його ідеями і особаю відмічали й інші сучасники М.В. Левитського, зокрема Василь Краснов, який відразу ж виїхав до Єлисаветграда, де допомагав йому як секретар⁶.

Особисті архівні документи і науково-творчі рукописні матеріали М.В. Левитського спочатку належали до фонду Центрального кооперативного музею, який функціонував при Київському кооперативному інституті. Однак після ліквідації музею у 1935 р. за постановою Вукоопспілки матеріали архіву Левитського з іншими

фондами, згідно з актом від 29 січня 1935 р.⁷ надійшли з бібліотеки Всеукраїнського науково-дослідного інституту споживчої кооперації до відділу рукописів Бібліотеки ВУАН (тепер – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського). Нині особовий архівний фонд М.В. Левитського (ф. № 327) складається з таких документів: творчі матеріали (статті, нариси, листування, твори літературного характеру, вірші, оповідання, думи), біографічні матеріали (особисті документи, записні книжки, спогади), документи громадсько-кооперативної діяльності (власні статті, посвідчення, матеріали кооперативних і сільськогосподарських з'їздів та засідань, статuti, програми, умови, доповіді), листування, ювілейні матеріали, фотографії, плакати, афіші, газети тощо⁸.

Пропонований читачеві для публікації рукопис міститься у комплексі документів, присвячених урочистостям до 50-річного ювілею громадсько-кооперативної діяльності М.В. Левитського. Сам текст не відрізняється особливою інформативністю щодо факту перебування М.В. Левитського у Женеві, де він був дуже мало, проїздом на Паризький Міжнародний кооперативний конгрес, на якому запланував виступ про здобутки херсонських хліборобних артілей. Разом з тим цей документ передає атмосферу боротьби різних теорій кооперативного руху в світлі обговорення економічних концепцій соціалістами, колорит кооперативного запалу прихильників М.В. Левитського тоді, коли ідея соціалістичної кооперації ще не знайшла відповідного розвитку та втілення. Ці спогади майже не потребують коментарів.

Публікація тексту спогадів подається зі збереженням орфографічних, морфологічних та пунктуаційних особливостей авторського написання. виправлені лише очевидні помилки. Скорочення розкриті у квадратних дужках.

**Спогади Йосипа Маєвського
про зустріч з М.В. Левитським в Женеві 1896 р.**

Харків 30/IX/ 1928.

Т. Токаревському

Директору Всеукр[аїнського] Центр[ального] Кооперативного Музея.
м. Київ.

Шановний товариш,

Прошу вибачити, що не відповів раніше на Ваше запитання від 15 / VIII, р. 487, якого я одержав лише цими днями (моя пош-

това адреса : Харків, Пошт. скринька, 313). Про мою зустріч в Женеві з Мик[олою] Вас[ильовичем] Левицьким можу Вам оповістити так:

По осені 1896 р. Микола Васильович проїздом до Паризького Міжнародного кооперативного Конгресу зупинився в Женеві, і мені пощастило дати йому притулок в своїй квартирі та організувати його виступлення.

Це був момент палкої боротьби між народниками, які склалися з недобитків народовольців та з нової формації (анархистів європейського типу) з одного боку, та з марксистами – з другого. Микола Васильович щойно витримав жорстокі бої з марксистами в петербурзькому Вільно- Економічному Товаристві, де молода школа “економічного матеріалізму” під приводом тодішніх своїх вождів, Струве та Туган-Барановського, громила народницькі мрії артельного батька.

Женевська колонія того часу складалась з політичних емігрантів та студентства, а студентство складалось переважно з вигнанців різних російських ВУЗ'ів, здебільшого петербурзьких і московських. Зрозуміло, що колонія пильно слідкувала за найменшими подіями в сфері громадського життя обох столиць, і що всі громи, що горкотили в столицях, лунали й на березі Леманського озера. До того ще у нас був такий громкоговоритель як Г.В. Плеханів, через голосовий апарат якого всі відгуки петербурзьких боїв викликали чималі бури в [ч]адних залах женевських кафе де вночі, коли добрі люди спали, відбувались завзяті бої між емігрантами майбутніх російських партій.

Отже, нам були добре відомі не тільки всі герої турнірів Вільно-Економічного Товариства, а й деталі їхніх промов, навіть вибуки й жести. “Артільна епопея” Херсонщини цікавила всіх, хоча одна сторона й ставилась до неї негативно. Приїзд самого артельного батька до резиденції лева ворожої сторони викликав сенсацію.

Звичайно було призначено збори й для них було знято найбільшу з женевських зал. На збори з'явилася уся компанія. Але тих, що сподівалися, що Плеханів буде жарити на сковороді нашого дорогого Миколу Васильовича (на що Плеханів був великий майстер) було розчаровано: справді, він не шкодував іронії що до “туманних картин господина Левицького”, але що ж можна було відповісти знамениту притчу Мик[оли] Вас[ильовича] про костиль, якого виривають, коли нога перебита й викидають, коли вона заживе? Гострі слова й поле-

мічні методи були безсилі проти спокійної упевненості кооперативного піонера.

Приїзд М. В. мав для колонії і практичні наслідки: він послужив стимулом для організації кооперативної студенської їдальні, яка існувала аж до революції. Персонально на мене діяльність М[иколи] Вас[ильовича] зробила надзвичайне враження. М[икола] Вас[ильович] між іншим скаржився, що йому доводиться працювати одному, що праці багато, інтелігенція ж обмежується “моральною підтримкою”, а з активною допомогою не йде. Поскільки кооперативна ідея остаточно оформляла мій світогляд, то я збирався поїхати до М. В. і присвятити свої сили артільному і кооперативному рухові, але тут Лондонський фонд Вільної Російської Преси, сповістив мене, що на кордоні лежить папірець, який має вирішити мою долю в інший спосіб. Так і не вдалося здійснити цього наміру. Проте, я вдячний М. В., що він допоміг мені відразу стати на кооперативний ґрунт, до якого соціалісти звичайно доходять лише важким та кружним шляхом.

З щирою пошаною Йос[ип] Маєвський.

ІР НБУВ, ф. 327, № 1179, арк. 1–4.

¹ Украинская советская энциклопедия. – К., 1981. – Т. 6. – С. 144.; Українська літературна енциклопедія. – К., 1995. – Т. 3. – С. 144.

² Левитський Н.В. // Новый энциклопедический словарь. – Пг., 1915. – Т. 24. – С. 202. ; Енциклопедія українознавства. – Т. 4. – К., 1996. – С. 1264.

³ Левитський Н.В. // Новый энциклопедический словарь. – Пг., 1915. – Т. 24. – С. 202.

⁴ Див. численні матеріали фонду № 327.

⁵ [В.М. Левитський] [Матеріали до автобіографії та історії артільного руху]. – ІР НБУВ, ф. 327, № 547, с. 2; Краснов Василь. Микола Васильович Левитський. Спогад співробітника. – ІР НБУВ, ф. 327, № 1177.

⁶ Краснов Василь. Микола Васильович Левитський Спогад співробітника. – ІР НБУВ, ф. 327, № 1177, арк. 4.

⁷ Арх. ІР НБУВ, оп.1, од. зб. № 45, арк.16.

⁸ Левитський Микола Васильович // Особові архівні фонди Інституту рукопису : Путівник. – К., 2002. – С. 303–311.